

**कार्टर सेन्टर स्थानीय राजनीतिक तथा शान्ति प्रक्रियासँग सम्बन्धित प्रवृत्तिको अद्यावधिक विवरण जारी गर्दै
नेपालको राजनीतिक गतिरोधको शीघ्र निराकरणका लागि जोडदार आग्रह गर्दछ**

मंसिर ७, २०६७

तत्काल प्रकाशनका लागि

सम्पर्क

एटलान्टामा: डेबोरा ह्याक्स, १ ४०४-४२०-५१२४

काठमाडौंमा: स्यारा लेभिट-सोर, ९७७ १ ४४४-५०५५/१४४६

काठमाडौं ... । राजनीतिज्ञहरूबीचको अविश्वास, विगतका प्रतिबद्धताहरू कार्यान्वयनको असफलता तथा नयाँ सरकार निर्माणमा निरन्तर असफल प्रयासका कारण शान्ति प्रक्रिया तथा संविधान लेखनमा चुनौती प्रस्तुत गरेको छ । शान्ति प्रक्रियालाई सही मार्गमा ल्याउन जारी राजनीतिक गतिरोधको शीघ्र निराकरण आवश्यक छ । यसैबीच, महत्वपूर्ण समयसीमा तीव्र गतिमा नजिकिँदैछन्: नेपालस्थिति राष्ट्रसंघीय नियोग (अनमिन) जनवरी २०११ मा फर्किने छ, र नयाँ संविधानको समयसीमा २८ मे, २०११ हो ।

धेरै छोटो समयावधी रहेकोले यो बेला नेपालका नेताहरूले नयाँ सरकार गठनका लागि विस्तृत समयबद्ध योजना, शान्ति प्रक्रियाका मुख्य मुद्दाहरूको निराकरण, विशेषगरी शिविरमा रहेका माओवादी लडाकुहरूको समायोजन तथा पुनर्स्थापनाका साथै व्यापक रूपमा स्वीकार्य सहमतिपूर्ण समाधानका लागि आफ्ना प्रयासहरू सघन बनाउन कार्टर सेन्टर जोडदार आग्रह गर्दछ ।

शान्ति प्रक्रियालाई अगाडि बढाउने यी प्रयासहरूको समर्थनमा सेन्टरले आज देशभरिका मुख्य संवैधानिक, पहिचान समूह, शान्ति प्रक्रिया तथा सुरक्षा वातावरणको प्रवृत्तिलाई समेटेको एक प्रतिवेदन प्रकाशित गरेको छ । यो प्रतिवेदन राष्ट्रिय तथा स्थानीय तहमा गरिएका ३००० भन्दा बढी अन्तर्वार्ताहरूमा आधारित छ, र यो सेन्टरले अगस्ट २००९ मा प्रकाशित गरेको प्रवृत्ति विश्लेषणको अद्यावधिक रूप हो । प्राप्त मुख्य तथ्यहरू निम्न छन्:

- नागरिकहरू संवैधानिक प्रक्रियाबाट भन्नु निराश भैरहेका छन् र मे २०११ सम्ममा संविधान लेखिनेछ भन्नेमा आशावादी छैनन् । यस अलावा, विशेषगरी नेपालमा संघीयता, यसको आशय तथा संवैधानिक प्रक्रियाप्रति नागरिकको बुझाई न्यून छ ।
- धेरै आदिवासी तथा जनजाती संगठनहरू गत वर्षभन्दा कम सक्रिय देखिएका छन् तर उनीहरूका आधारभूत संवैधानिक मागहरू अभू पूर्णतः सम्बोधन नगरिएकाले भविष्यमा उनीहरूका गतिविधि फेरि बढ्न सक्नेछ । यसैबीच, ब्राह्मण तथा क्षेत्री समूहहरूले मुख्यतः जातीय संघीयता विरुद्ध जिल्लाहरूमा संगठित हुने कार्य जारी

छ । अन्त्यमा, मधेसी नागरिकहरु उनीहरुका नेताहरुले राजनीतिक उपलब्धि हासिल गर्न नसकेकोप्रति निराश छन् तर उनीहरु २००७ को मधेसी आन्दोलन चर्काउने मागहरुको अभै समर्थन गर्दछन् ।

- शान्ति प्रक्रियाका स्थानीय तहका प्रतिबद्धताहरुमध्ये भूमिसुधार, द्वन्द्व प्रभावित व्यक्तिहरुलाई अन्तरिम राहत तथा स्थानीय तहमा शान्ति स्थापनाका प्रयासहरुको अंशतः कार्यान्वयन भए पनि विशेष चुनौतीहरुको सम्बोधन हुन बाँकी छ । यसैबीच भूमिसुधारप्रति सरकारको प्रयासमा थाँति लागेको देखिन्छ, बेपत्ताहरुको खोजी गर्ने आयोग, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग तथा राज्य पुनर्संरचना आयोगका काम अभै बाँकी नै छन् ।
- केही साना तथा अज्ञात अपराधिक समूहहरु असुरक्षाका लागि जिम्मेवार रहेकोले तराईको सुरक्षा वातावरण कमजोर छ । देशभरि कानूनको कमजोर कार्यान्वयन तथा प्रहरी मामिलाहरुमा राजनीतिक हस्तक्षेपले कानूनको शासनलाई कमजोर बनाउँदै दण्डहीनताको संस्कारलाई बढावा दिएको छ । यसैबीच, राजनीतिक दलका युवा घटकहरु ठेक्का टेण्डर प्रक्रियामा हस्तक्षेप र व्यापक प्रचारबाजी हुने छिटपुट हिंसात्मक घटनाहरुमा संलग्न भैरहेका छन् ।

कार्टर सेन्टर नागरिक समाज तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको सहयोगमा संविधानसभाद्वारा संवैधानिक प्रक्रिया बारे आधारभूत जानकारी प्रदान गर्ने प्रयासहरुको वृद्धि गर्न सिफारिश गर्दछ । नागरिकहरुलाई हालसम्म भएको प्रगति, वर्तमान बहसहरु तथा संघीयताजस्ता गम्भीर विषयहरुबारे जानकारी दिन प्रयास गरिनु पर्दछ । साथसाथै, नयाँ संविधानको पहिलो मस्यौदा पूरा भैसकेपछि दोस्रो सार्वजनिक परामर्श प्रक्रिया सञ्चालन योजना अघि बढाइनु पर्दछ । सरकारले पहिले नै सहमति गरिसकेको राज्य पुनर्संरचना आयोग पनि गठन गर्नु पर्दछ ।

यस अतिरिक्त एनेकपा(मा) ले द्वन्द्वको अवधिमा कब्जा गरेर अभै आफ्नो नियन्त्रणमा राखिरहेको जग्गा फिर्ता गर्न, जग्गा फिर्तासम्बन्धी जटिल मामिलाहरुलाई सम्बोधन गर्ने संयन्त्रका लागि नेपालका राजनीतिक दलहरुको सहमति तथा भूमिसुधारबारे छलफल गर्न साभ्ना न्यूनतम कार्यक्रममा सरकारको अग्रसरताका लागि सेन्टर सिफारिश गर्दछ । सरकारले जारी अन्तरिम राहत प्रक्रियामा हरेक योग्य द्वन्द्व प्रभावित व्यक्तिको पहुँच सुनिश्चित गर्नु पर्दछ र अन्तरिम राहतभन्दा पछाडि थप सहायताका लागि प्रावधानहरु निर्माण गरिनु पर्दछ । यस अलावा, सरकारले बेपत्ता खोजबीन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्नुका साथै मानवअधिकारका मापदण्डहरुको पूर्ण पालना सुनिश्चित गर्नु पर्दछ ।

अन्त्यमा, नियन्त्रण गर्न भन्नु गाह्रो हुन सक्ने असुरक्षाको अवस्थालाई रोक्न नेपाली अधिकारीहरुले आपराधिक क्रियाकलाप गर्ने राजनीतिक सम्बन्धन प्राप्त व्यक्तिसहित हरेकलाई कानूनको दायरामा ल्याउन, प्रहरीको बढ्दो उपस्थितिलाई जारी राख्न तथा नेपाल-भारत सीमा वारपारको सहकार्यको निरन्तरताका लागि सिफारिश गर्दछ ।

नेपालमा सन् २००३ देखि शान्ति अभिवृद्धिका खातिर कार्य गरिरहेको कार्टर सेन्टरले सन् २००८ को संविधानसभा निर्वाचनमा एक अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण टोलीलाई खटायो । सेन्टर स्थानीय तहमा केन्द्रित रही संविधान-निर्माण तथा शान्ति प्रक्रियाको अनुगमन गरिरहेको छ । नेपालको शान्ति प्रक्रियाका सम्बन्धमा कार्टर सेन्टरका सबै प्रतिवेदनहरु <http://cartercenter.org/countries/nepal-peace.html> मा उपलब्ध छन् ।

“शान्ति स्थापना, रोगविरुद्ध संघर्ष, भरोसाको निर्माण” का निम्ति लाभरहित उद्देश्यको एक गैरसरकारी संगठन द कार्टर सेन्टरले द्वन्द्व समाधान, प्रजातन्त्र प्रबर्द्धन, मानवअधिकार तथा आर्थिक अवसर, रोग निवारण, मानसिक स्वास्थ्य सचेतनाको वृद्धि गर्दै विकासशील राष्ट्रका किसानहरुलाई अन्न उत्पादन बढाउन सिकाउँदै ७० भन्दा बढी देशमा नागरिकहरुको जीवनलाई सुधार्न सहयोग गरेको छ । कार्टर सेन्टर सन् १९८२ मा पूर्व अमेरिकी राष्ट्रपति जिम्मी कार्टर तथा उहाँकी धर्मपत्नी रोजालिनद्वारा इमोरी विश्वविद्यालयसँगको साभ्नेदारीमा संसारमा शान्ति तथा स्वास्थ्यको प्रबर्द्धन गर्न स्थापित भएको हो । कार्टर सेन्टरबारे अझ जान्न कृपया www.cartercenter.org को भ्रमण गर्नुहोस् ।

अ. आरम्भ तथा कार्यपद्धति

यो सीक्षित प्रतिवेदन कार्टर सेन्टरले जुन २००९ मा संवैधानिक, पहिचान समूह, शान्ति प्रक्रिया तथा सुरक्षा प्रवृत्तिका मुख्य विषयमा थालेको पर्यवेक्षण परियोजनाको सारांश र सेन्टरको अगस्ट २००९ को प्रवृत्ति विश्लेषण प्रतिवेदनको अद्यावधिक प्रस्तुती हो^१। यसमा उल्लेखित तथ्यहरू ६० भन्दा बढी जिल्लामा कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूले स्थानीय सरकारी अधिकारी, राजनीतिक दलका प्रतिनिधि, नागरिक समाजका सदस्य, आदिवासी एवं सीमान्तकृत समूहका प्रतिनिधिहरू, पत्रकार, नागरिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायका प्रतिनिधिहरूसँग गरेका ३००० भन्दा बढी अन्तर्वार्ताबाट संकलन गरिएका सूचनाहरूमा आधारित छन्। सेन्टरले आफ्ना तथ्यहरू नोभेम्बर २००९ को “सुरक्षा अवस्था”, फेब्रुअरी २०१० को “संवैधानिक मामिला” तथा जुन २०१० को “जग्गा मामिला” सम्बन्धी सार्वजनिक प्रतिवेदनहरूबाट समेत साभार गरेको छ। यी प्रतिवेदनहरूले अझ विस्तृत जानकारी, विश्लेषण, उदाहरण, तथ्यांक तथा भनाइहरू प्रस्तुत गरेका छन् जुन यस सारांश प्रतिवेदनमा समावेश छैनन्। कार्टर सेन्टरका सबै प्रतिवेदनका पूर्ण पाठ <http://cartercenter.org/news/pr/nepal-082609.html> मा उपलब्ध छन्।

कार्टर सेन्टर नेपाली सरकारी अधिकारीहरू, राजनीतिक दलका सदस्यहरू, नागरिक समाजका सदस्यहरू, नागरिकहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायका प्रतिनिधिहरूलाई यो प्रतिवेदन तयार पार्नका लागि उदारतापूर्वक खर्चेको समय र श्रमका लागि धन्यवाद ज्ञापन गर्दछ।

आ. राष्ट्रिय सन्दर्भ

नेपालको शान्ति प्रक्रियाले आचारसंहितामा सहमति, विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर, संयुक्त अन्तरिम सरकार तथा अन्तरिम संविधान, संविधानसभाको निर्वाचनको सफलता तथा शक्तिको शान्तिपूर्ण हस्तान्तरणजस्ता थुप्रै ऐतिहासिक सफलता प्राप्त गरेको छ। तथापि एक वर्षभन्दा अघिदेखि सरकार निर्माणमा विवाद, सबैतर्फबाट कार्यान्वयनहरूको असफलता तथा अविश्वासको खाडल अझै बढ्नुले शान्ति प्रक्रियामा गतिरोध पैदा गरेको छ। अंशतः यसै गतिरोधको कारणले संविधानसभाले आफ्नो मे २०१० को समयसीमामा नयाँ संविधान तयार पार्ने कार्य पूरा गर्न असफल भयो र परिणामतः यसको समयवधि मे २०११ सम्म एक वर्षका लागि बढाइयो। यस अलावा, संयुक्त राष्ट्रसंघीय सुरक्षा परिषदले सात पटक समय थप गरिसक्दा प्रमाणिकरण भएका माओवादी लडाकुहरूको समायोजन र पुनर्स्थापनामा कुनै स्पष्ट उपलब्धि नआएपछि र सरकार तथा राजनीतिक दलको अनुरोधको प्रत्युत्तरमा संयुक्त राष्ट्रसंघको नेपाल नियोग (अनमिन) आफ्नो तत्कालीक कार्यावधि अन्तिम दिन १५ जनवरी २०११ मा बन्द हुँदैछ।

गत वर्ष सकारात्मक रूपमा केही प्रगति भएको छ। उमेर नपुगेका तथा ढिला भर्ना भएका माओवादी सेनाहरूलाई २०१० को शुरुवातमा माओवादी लडाकु शिविरबाट हटाइएको थियो। यसअलावा, संविधानसभाका ११ ओटै अवधारणापत्रको मस्यौदा तयार भएको छ। तिनमा रहेका “कमी र पुनरावृत्ति” को विश्लेषण भएको छ तथा सम्बोधन हुन बाँकी २०० बढी मुद्दाहरूको विस्तृत सूची बनेको छ। भर्खरै निर्माण भएको वरिष्ठ नेताहरूको कार्यदलले नयाँ संविधानमा न्यायिक प्रणालीबारेको प्रमुख निर्णयसहित विवादास्पद संवैधानिक मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्न समेत केही उपलब्धि हासिल गरेको देखिन्छ।

यसै समयमा धेरै काम हुन बाँकी छन्। शिविरमा रहेका माओवादी लडाकुहरूको समायोजन तथा पुनर्स्थापनाको काम यथावत छ। १३ सेप्टेम्बरमा भएको “माओवादी सेनाका लडाकुहरूलाई तुरुन्तै विशेष समिति अन्तर्गत ल्याउने”^२ सहमतिको बावजुद यो प्रक्रिया अझै पुरा भएको छैन र उक्त सचिवालयको संयोजक अझै नियुक्त गरिएको छैन। यसअलावा, द्वन्द्वको दौरानमा धेरै जिल्लाहरूमा कब्जा भएका जग्गाहरू अझै फिर्ता हुन बाँकी छन्। त्यस्तै

^१ अगस्ट २००९ को प्रतिवेदन इन्टरनेटमा <http://cartercenter.org/news/pr/nepal-082609.html> उपलब्ध छ। पूर्ण पाठको लागि “English” वा “Nepali” मा क्लिक गर्नुहोस्।

^२ [http://www.unmin.org.np/downloads/keydocs/Govt Maoist Four Point Agreement 13Sep10 ENG.pdf](http://www.unmin.org.np/downloads/keydocs/Govt%20Maoist%20Four%20Point%20Agreement%2013Sep10%20ENG.pdf)

भूमिसुधारको नीति निर्माण र कार्यान्वयन हुन अझै बाँकी छ । द्वन्द्वपीडितहरूले अझै पनि पूर्ण क्षतिपूर्ति वा कतै अन्तरिम राहत पाउन समेत बाँकी छ र राज्य पुनर्संरचना आयोग, बेपत्ता खोजबीन आयोग एवं सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगजस्ता थुप्रै उच्चस्तरीय आयोग अझै निर्माण भएका छैनन् । अधिकांश संवैधानिक आयोगका प्रमुखको नियुक्ती पनि थाँती नै लागेको छ ।

यो प्रतिवेदन प्रकाशनअघिका सप्ताहमा राजनीतिक गतिरोधको समाधान खोज्न र यसअघि उल्लेखित मामिलाहरूलाई सम्बोधन गर्न राजनीतिज्ञहरूले वरिष्ठ तहमा निरन्तर छलफल गरे । यो एक सकारात्मक कदम हो र पुनर्जीवीत विवादको वावजूद यी वार्ताहरूले शान्ति प्रक्रिया, संविधान लेखन तथा सरकार गठनमा ठोस कदम चाल्ने छन् भन्नेमा कार्टर सेन्टर दृष्ट आशावादी छ ।

इ. स्थानीय तहमा प्राप्त तथ्यहरू

स्थानीय तहका तथ्यहरू निम्न चार वर्गमा बाँडिएका छन्: संवैधानिक मामिला, पहिचान समूहका गतिविधिहरू, शान्ति प्रक्रियाको मुद्दा तथा सुरक्षा वातावरण । हरेक खण्डमा प्रवृत्तिहरूलाई मोटो अक्षरमा सूचीकृत गरी सारांश विवरण तल दिइएको छ ।

क. संवैधानिक मुद्दाहरू

१. नागरिकहरू संवैधानिक प्रक्रियाबाट भन्नु निराश छन् र तीमध्ये अधिकांश मे २०११ सम्ममा संविधान लेखिनेछ भन्नेमा आशावादी छैनन् ।

बितेका वर्षमा कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकले अन्तर्वार्ता गरेका नागरिकहरूमध्ये संविधान लेखन प्रक्रियाप्रति गम्भीरता प्रकट गर्ने नागरिकको संख्या बढ्दो छ र वर्तमानमा धेरैको बुझाईमा संविधान समयमै लेखिने छैन । अधिकांश नागरिकहरू कुनै एक राजनीतिक दल वा राजनीतिज्ञलाई भन्दा मुख्य राजनीतिक दल तथा नेताहरूको समूहलाई दोष दिन्छन् । अन्तर्वार्ता गरिएका जिल्लाका व्यक्तिहरूले दलहरूले “राजनीति मात्र गर्दैछन्” वा “प्रधानमन्त्रीको कुर्सीलाई मात्र ध्यान दिइरहेका छन्” भन्ने गुनासो गरेका छन् । संविधानसभाका सदस्य तथा दलका नेताहरू राज्यसञ्चालनको लागि आफ्नो उद्देश्य साध्ने काम मात्र गर्दैछन् भन्ने नागरिकहरूको व्यापक बुझाई छ । राजनीतिक दलहरूको प्रधानमन्त्रीमा सहमति निकाल्ने असफलता समयमै संविधान नलेखिने अन्तिम संकेत भएको धेरैको बुझाई छ । तथापि राष्ट्रिय राजनीतिज्ञहरूप्रतिको निराशाले वर्तमान प्रक्रियालाई हालसम्म भंग गरिसकेको छैन । अधिकांश नागरिकहरू अझै पनि मुख्य राजनीतिक दलहरूको बीचमा छलफल र सहमति बाहेक विकल्प नभएको बताउँछन् । अधिकांश दलहरू समेत छलफल र सहमतिको विकल्प नभएको बताउँछन् ।

२. संवैधानिक प्रक्रियाप्रति नागरिकको बुझाई सामान्यतः न्यून छ । विशेषगरी संघीयताको अवधारणाबारे कम जानकारी भएको देखिन्छ र केही नागरिकहरू नेपालमा यसको कार्यान्वयनबारे अझै चासो देखाउँछन् ।

अधिकांश नागरिकहरूलाई संवैधानिक प्रक्रियाको बारे कम जानकारी छ र केही जनता यसबारेमा पूर्णतः अनभिज्ञ छन् । नागरिकमा जानकारीको स्तर शहरी केन्द्रबाट दुर्गमतिर घट्दै गएको पाइन्छ र संविधानको बारेमा महिलाहरू पुरुषभन्दा कम जानकार देखिन्छन् । धेरै नेपालीहरूले रेडियोका समाचारहरू सुने पनि केही नागरिकहरूको भनाइमा उनीहरूले त्यस्ता कार्यक्रमहरूबाट संविधान समयावधिभन्दा पछि परिसकेको तथ्यबाहेक थोरै जानकारी मात्र पाएका छन् ।

पर्यवेक्षकहरूले सेन्टरको फेब्रुअरी २०१० को “नेपालमा संघीयता तथा संवैधानिक मुद्दा: स्थानीय तहका धारणाहरू” प्रतिवेदनपछिको समयमा संघीयताबारेको जनताको चेतनामा थोरै स्पष्ट परिवर्तन आएको टिप्पणी गरेका छन् । संघीयताबारेका राष्ट्रिय छलफलहरू स्थानीय तहसम्म अझै नपुगेको तथा संघीयताको अवधारणाबारे नागरिकको चेतना न्यून नै रहेको देखिन्छ । राजनीतिक दल तथा नागरिक समाजजस्ता संगठनहरूले संघीयताबारे केही कार्यक्रम

गरेका भए पनि यी प्रयासहरूको पहुँच सीमित छ र तिनको प्रभाव अस्पष्ट छ । संघीयता सुनेका नेपालीहरूमध्ये पनि संघीयताको व्यवहारिक ज्ञान अत्यन्तै सीमित छ । उदाहरणका लागि रोल्पामा संघीयताको पक्षमा रहेका दलका सदस्यहरूले उनीहरूले पक्षपोषण गरिरहेको नयाँ राज्यका सीमाहरू बाहेक थोरै मात्र बढेर व्याख्या गरिरहेका थिए । दलका सदस्यका साथै केही नागरिकहरूले राज्य पुनर्संरचनासम्बन्धी निष्पक्ष र अभै धेरै जानकारीको चाहना व्यक्त गरे ।

नेपालमा राज्य पुनर्संरचनालाई कसरी कार्यान्वयन गर्ने भन्ने बारेमा राष्ट्रिय स्तरमा कुनै स्पष्ट सम्झौता नभएसम्म स्थानीय तहमा संघीयता अमूर्त, अस्पष्ट तथा अप्रासङ्गिक समेत देखिन्छ । ज्ञानको कमीले गलत धारणा तथा अफवाहहरू तीव्र रूपमा फैलिने सम्भावना खुला राख्छ । सेन्टरको फेब्रुअरी २०१० को सार्वजनिक प्रतिवेदनमा विस्तृत उल्लेख गरेजस्तो संघीयता सम्बन्धी गलत बुझाइहरूको प्रसारका केही घटना सेन्टरले यस अधि नै पाइसकेको छ र विशेषगरी जातीय संघीयताप्रतिका गलत बुझाइ र चिन्ता तथा त्यस्तै खालका अन्य विवरणहरू अभै प्राप्त भैरहेका छन् । यस अलावा, केही नागरिकहरू संघीयताले भविष्यमा द्वन्द्व पैदा गर्नेछ र यसले देशलाई “विभाजित” वा “विखण्डित” गर्नेछ भन्ने साभा डर कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूसमक्ष व्यक्त गर्छन् ।

ख. पहिचान समूहका गतिविधिहरू

३. धेरै आदिवासी तथा जनजाति संगठनहरू पहिले भन्दा कम सक्रिय छन् तर उनीहरूका आधारभूत संवैधानिक मागहरू अभै पूर्णतः सम्बोधन नगरिएकाले भविष्यमा उनीहरूको गतिविधि फेरि बढ्ने देखिन्छ ।

२००९ मा धेरैजसो आदिवासी तथा जनजाति संगठनहरू स्वायत्त राज्यको माग प्रवर्द्धन गर्दै जनताको चेतना वृद्धिका लागि बन्द तथा सामुदायिक बैठकहरूको आयोजना गर्थे । तथापि जातीयतामा आधारित अधिकांश संगठनहरू सक्रिय रहे पनि यी समूहहरूको सार्वजनिक गतिविधिमा सामान्यतः कमी आएको सेन्टरले पर्यवेक्षण गरेको छ । थरुहट स्वायत्त राज्य परिषद्, नेवा संयुक्त संघर्ष समितिजस्ता जातमा आधारित तथा अन्य धेरै संगठनहरू धेरै महिनादेखि कम सक्रिय देखिएका छन् । यस अलावा, “कर संकलन” तथा कहिलेकाहीं आदिवासी तथा जनजातिहरूसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको अनुबन्ध (आइएलओ १६९) लाई अधि सार्ने केही जातमा आधारित संगठनहरूले पनि आफ्नो गतिविधि घटाएको देखिन्छ ।^३

आदिवासी तथा जनजाति संगठनका गतिविधिहरूमा सामान्य गिरावटका कारणहरू फरक छन् । अधिक सक्रिय समूहहरूमध्ये केही समूहको कार्यसञ्चालनलाई आन्तरिक गुटबन्दी तथा फुटले असर पारेको छ । उदाहरणका लागि पूर्वी पहाडका खम्बुवान तथा किरात समूहहरूलाई गुटबन्दले व्याकुल पारेको छ र केही गुटहरू निष्क्रिय भएका छन् । संघीय लोकतान्त्रिक राष्ट्रिय मञ्चभित्रका असहमतिहरूले २०१० को मध्यतिर संगठनलाई औपचारिक रूपमा फुटायो जसले यसका संगठनहरूलाई कमजोर पारेको छ । २०१० को शुरुतिर मधेसी जनाधिकार फोरम नेपालका नेता उपेन्द्र यादवसँग गठबन्धन बनाउने लक्ष्मण थारुको असफल प्रयासले समेत थरुहट आन्दोलनमा विखण्डन आएको देखिन्छ । यस अलावा, केही जातीयतामा आधारित समूहका प्रतिनिधिहरू राजनीतिक नेताहरूले आफ्नो ध्यान सरकार निर्माणबाट संवैधानिक मामिलातिर फर्काउने समय पर्खिरहेको बताउँछन् । खेतिपातीको मौसम, मनसुन तथा चाडपर्वको समयले पनि स्थानीय तहमा सबैखाले राजनीतिक गतिविधिहरूमा समग्र कमी ल्याएका हुन् । अन्त्यमा, पर्यवेक्षकहरूले विगतका वर्षमा केही समूहहरूले दबाव नीतिको रूपमा प्रयोग गरिरहेको बन्द तथा कर संकलनका विरुद्ध प्रहरी र जिल्ला प्रशासनका कडा कारवाहीका प्रयासहरूबारे पनि उल्लेख गरेका छन् ।

^३ नेपाल सरकारले आइएलओ १६९ लाई सेप्टेम्बर २००७ मा अनुमोदन गरेको कार्टर सेन्टरका यसअधिका प्रतिवेदनहरूमा उल्लेख गरिएको छ । अनुबन्धले विशेष गरी राष्ट्रिय स्रोतको व्यवस्थापनमा उनीहरूको परामर्श तथा सहभागिताको सम्बन्धमा आदिवासी जनताका लागि सरकारका नयाँ जिम्मेवारीहरू स्पष्ट रूपले व्यक्त गरेको छ ।

धेरै आदिवासी तथा जनजाति संगठनहरूका सार्वजनिक गतिविधिमा कमी आए तापनि यी समूहहरूका आधारभूत मुद्दा तथा चासोका विषयहरूलाई सम्बोधन गर्न अथवा समाधान गर्न अबै बाँकी रहेको उल्लेखनीय छ, र सरकार तथा यी संगठनहरूबीच भएका विगतका सम्झौताहरू अधिकांशतः कार्यान्वयन हुन बाँकी नै छन् । यी कारणहरूले गर्दा, अनुकूल समयमा विशेषगरी मुख्य संवैधानिक निर्णय तथा बहसहरूका सम्बन्धमा यस्ता गतिविधिहरू फेरि बढ्न सक्छन् । ताजा गतिविधिको एक उदाहरण संघीय लिम्बुवान राज्य परिषदको एक गुटले अक्टोबरको अन्त्यतिर “लिम्बुवान प्रान्त” को निर्माण नभएसम्म मतदाता दर्ता प्रक्रियालाई अवरोध गर्न आयोजना गरेको पूर्वाञ्चल क्षेत्रका ९ जिल्लाको बन्द हो ।

४. धेरै जिल्लाहरूमा गाविस तहका समितिहरूमा ब्राह्मण तथा क्षेत्रीका गतिविधिहरू संगठित भैरहेका छन् । तथापि उनीहरूका सार्वजनिक गतिविधि थोरै छन् र यी संगठनका क्षमता जाच हुन बाकी छ ।

सेन्टरले फेब्रुअरी २०१० को आफ्नो प्रतिवेदनमा संविधानको बहसलाई विशेषगरी जातीय संघीयताको विरुद्धमा प्रभावित पार्न क्षेत्री तथा ब्राह्मण समूहहरू स्थानीय तहमा सक्रिय भैरहेको उल्लेख गरेको थियो । त्यस समयमा क्षेत्री समाजले क्षेत्रीहरूलाई आदिवासी समूहको पहिचान दिलाउन तथा जातीय संघीयताका विरुद्ध अभियान चलाउन पश्चिमाञ्चल क्षेत्रभरि जिल्लातहका समितिहरू गठन गर्न शुरु गरेको थियो । त्यस समयदेखि क्षेत्री समाजले पश्चिमाञ्चल क्षेत्रका लगभग सबै जिल्लामा जिल्ला तह तथा धेरै गाविसमा गाविस तहका कार्यालयहरू स्थापना गरेको छ । क्षेत्री समाज, ब्राह्मण समाज, खस-क्षेत्री एकता समाज तथा त्यस्तै खालका समूहहरूले विभिन्न जिल्लामा आफ्ना शाखाहरू स्थापना गरेको पर्यवेक्षकहरूले पाएका छन् । यी समूहहरूले वर्तमानमा धेरै गतिविधिहरू नगरेका भए पनि यी समूहले आफ्नो सांगठनिक पहुँच र शक्ति विस्तार गरिरहेका छन् ।

ब्राह्मण र क्षेत्री संगठनहरूको स्थानीय तहमा उल्लेख्य रूपमा माओवादीहरू तथा केही अन्य पक्षका विरोधीहरूसँग झडप भएको जानकारी छ । धनकुटामा माओवादीहरूले ब्राह्मण र क्षेत्रीहरू राजनीतिक स्तरमा प्रभावी भएकाले उनीहरूको मागलाई प्राथमिकता दिनु हुँदैन भन्दै आफ्ना कार्यकर्ताहरूलाई खस-क्षेत्री एकता समाजको सदस्यता त्याग गर्न दवाव दिएको बताइएको छ । फेब्रुअरीमा वाइसिएलका कार्यकर्ताले जातीय संघीयता विरुद्धको ज्यालीमा सहभागी हुन काठमाडौँ जाँदै गरेका क्षेत्री समाजका सदस्यहरूलाई गोरखामा अवरोध गरेको बताइएको छ । गोरखाका क्षेत्री समाजका एक सदस्यले भने, “हामी माओवादीहरूबाट समस्या आउने अपेक्षा गर्दछौं तर ती समस्याको मुकाबिला गर्न तत्पर छौं ।”

हालसम्म ब्राह्मण र क्षेत्री संगठनहरूप्रति सबैभन्दा ठूला विरोधहरू माओवादीहरूबाट भएतापनि ब्राह्मण, क्षेत्री र आदिवासी तथा जनजाति समूहका संगठनहरूबीचको विरोधाभाषले भविष्यमा तनाव निम्त्याउन सक्छ । तनावको सम्भावनालाई भूठा जानकारी एवं त्रासले चर्काएको छ । कास्कीका एक ब्राह्मणले “तमुवान क्षेत्रबाट आफ्नो नागरिकता गुम्ने” डरले ब्राह्मण समाजको ज्यालीमा सहभागी भएको पर्यवेक्षकहरूलाई बताए ।

५. तराईमा आधारित दलहरूको अहिलेसम्मको क्रियाकलापले धेरै मधेसी नागरिकहरू निराश देखिन्छन् तर २००७ को मधेसी आन्दोलनलाई चर्काउने मुख्य मागहरूको अबै समर्थन गर्दछन् ।

२००७ को विरोध कार्यक्रमहरूको समर्थन गर्ने र अप्रिल २००८ मा तराईमा आधारित दलहरूलाई मतदान गर्ने धेरै नागरिकहरू राष्ट्रिय तहमा मधेसी गतिविधिहरूमा आएको विखण्डनले निराश भएका छन् । सिराहामा नागरिक तथा नागरिक समाजका सदस्यहरूले मधेसी दलका नेताहरूप्रतिको असन्तुष्टि वृद्धि भइरहेको उल्लेख गरेका छन् । दलका नेताहरूले निर्वाचित भएपछि आफ्ना प्रतिबद्धताहरू चाँडै बिर्सको समर्थकहरूको गुनासो छ । दलकै केही कार्यकर्ताले समेत असन्तुष्टि पोखेका छन् । उदाहरणका लागि, मध्य पश्चिमका तराई मधेस लोकतान्त्रिक पार्टी (तमलोपा) का दुई सदस्यहरूले भने, “मधेसी दलले सरकारमा सामेल हुनु हुँदैनथ्यो । उनीहरूले सरकारबाट केही गर्न सक्दैनन् र हाम्रो आफ्नै दल सरकारमा भएको हुनाले हामी आफ्ना माग लिएर सडकमा विरोध गर्न सक्दैनौं ।” बाँकेका धेरै मधेसी नागरिकहरू तथा दलका सदस्यहरूले मधेसी आन्दोलन पुनः एकीकृत हुनुपर्ने आवश्यकता भएको आवाज उठाए

। “यदि मधेसवादी दलहरू एकसाथ भएनन् भने मधेस आन्दोलनका प्राप्तिहरू समाप्त हुनेछन् । हामीले हाम्रा असहमतिहरूलाई केही समयका लागि अलग्गै राख्नु पर्दछ । संविधान नलेखिएसम्म हामी सँगै रहनै पर्दछ ।”

ई. शान्ति प्रक्रिया

६. **माओवादीहरूले द्वन्द्वको अवधिमा कब्जा गरेका पहाड, हिमाल र तराईका केही भागका धेरै जग्गा फिर्ता गरेको भए तापनि मध्य तथा सुदूरपश्चिम तराईमा फिर्ता नगरिएका वा शर्तसहित फिर्ता गरिएका थुप्रै जग्गा अबै छन् ।**

कार्टर सेन्टरको जुन २०१० को “नेपालको शान्ति प्रक्रियामा जग्गासम्बन्धी प्रतिबद्धताहरू: अहिलेसम्म कति उपलब्धि भएको छ?” प्रतिवेदनले माओवादीहरूले द्वन्द्वको दौरानमा कब्जा गरेका पहाड र हिमाली प्रदेशका साथै तराईका केही क्षेत्रका जग्गाहरू फिर्ता गरेको देखिएको उल्लेख गरेको छ । तथापि, सुदूर तथा मध्यपश्चिम तराईमा माओवादीले कब्जा गरेका अधिकांश जग्गा अबै फिर्ता गरिनसकेको देखिएको छ । उदाहरणका लागि, फेब्रुअरी २०१० मा उल्लेख गरिए मुताविक द्वन्द्वकालमा कैलाली जिल्लामा कब्जा गरेका जग्गाहरूमध्ये अधिकांश जग्गाहरू उनीहरूले अबै आफ्नो नियन्त्रणमा राखिरहेको देखियो । जग्गा फिर्ता सम्बन्धी कुनै औपचारिक संयन्त्र छैनन् । केही जग्गाधनीहरू आफ्नो जग्गा फिर्ता गर्न माओवादीहरू तथा मोहीहरूसँग अनौपचारिक लेनदेनमा संलग्न छन् । यी मामिलाहरूमा स्थानीय माओवादी प्रतिनिधिहरूले एकैपटकको ठूलो रकम भूकानी, माओवादीलाई नियमित बाली अंश बुझाउनुपर्ने प्रावधान, जग्गा कमाइरहेका मोहीहरूको प्रतिरक्षण, मोहीले पाउने बालीको भागमा वृद्धि र जग्गा नबेच्ने प्रतिबद्धता जस्ता मामिलाअनुसारका फरक फरक शर्तहरू लगाएका छन् । अन्त्यमा, केही जग्गाधनीहरू सहयोगका लागि जिल्ला प्रशासनसम्म पुगेका छन् जबकि अधिकांश व्यक्ति स्थानीय अधिकारीहरू उनीहरूका मामिला सम्बोधन गर्न उदासीन वा असक्षम भएको मान्यतामा कानूनी र प्रशासनिक माध्यमको प्रयोग गर्न अनिच्छुक छन् । धेरै जग्गाधनीहरू माओवादीका शर्तहरू स्वीकार गर्न इच्छुक छैनन् र राष्ट्रिय तहबाट राजनीतिक समाधान पखिरहेका छन् ।

७. **भूमिहीन जनता, किसान, मुक्त कर्मैया, तथा अन्य कमजोर समूहहरू अबै पनि सरकारबाट विस्तृत शान्ति सम्झौतामा प्रतिबद्धता गरिएको भूमिसुधारको आशा राखिरहेका छन् । कहिलेकाहीं यी असम्बोधित असन्तुष्टिहरूको लाभ राजनीतिकर्मीहरूले उठाइरहेका छन् र केही मामिलामा राजनीतिक समर्थनयुक्त जग्गा कब्जाका काम सरकारसाग हिंसात्मक ढङ्गमा परिणत भएका छन् ।**

नोभेम्बर २००६ को विस्तृत शान्ति सम्झौता तथा तत्पश्चात्का विभिन्न सम्झौताहरूमा सरकार र दलहरूले विस्तृत भूमिसुधार तथा अन्य नीतिहरूमा कार्य गर्ने सहमति गरे जसमा अन्तरिम संविधानमा उल्लेख गरिए बमोजिम “आर्थिक रूपले पिछडिएको वर्गलाई जग्गा वितरण गर्ने”^४ थियो । केही समूहहरूले अस्थायी वा स्थायी रूपमा सरकारी जग्गाका साना टुक्राहरू प्राप्त गरे तापनि थप प्रगति रोकिएको छ र भूमिहीन जनता, मुक्त कर्मैया तथा आर्थिक रूपले सीमान्तकृत ग्रामीण बासिन्दाहरूमा सरकारप्रतिको निराशा यथावत छ ।

विशेषगरी एनेकपा (मा) तथा मातृका यादव नेतृत्वको नेकपा(मा) जस्ता राजनीतिक दलले जग्गालाई संगठन निर्माण र सरकारलाई दवाव दिने नीतिको रूपमा प्रयोग गरिरहेका छन् । बितेका वर्षहरूमा भूमिहीन जनता तथा किसानहरूबाट धेरै विवादास्पद र दलको समर्थन प्राप्त सार्वजनिक जग्गा कब्जा भएका छन् जो खुला द्वन्द्वमा परिणत भएका छन् । सार्वजनिक जग्गा कब्जा दशकौंदेखि जारी भएको र स्थानीय सरकारी अधिकारीहरू ती प्रति मूकदर्शक रहेका भए पनि एनेकपा(मा) या मातृका यादव नेतृत्वको नेकपा(मा) द्वारा समर्थित वा आयोजित केही ताजा जग्गा कब्जाहरूले स्थानीय अधिकारीहरूसँग हिंसात्मक ढङ्गमा उत्पन्न गरेका छन् । डिसेम्बर २००९ मा सुदूर तथा मध्यपश्चिमका १५००० देखि २०००० अतिक्रमणकारीहरूले एनेकपा(मा)को समर्थनमा कब्जा गरेको कैलालीको डुडेभारी जंगल को उदाहरण सबैभन्दा उल्लेखनीय छ । जंगल कब्जा गर्ने कार्य माओवादीको राष्ट्रियताको प्रबर्द्धनको विरोध कार्यक्रमसँगै भयो र यो प्रारम्भदेखि नै सरकारसँग ढङ्गमा भड्काउने प्रतीत भयो । डिसेम्बर ५ मा स्थानीय सुरक्षा बलले अतिक्रमणकारी शिविरहरूमा गएर बासस्थानहरूमा आगो लगाइदियो जसले गर्दा प्रहरी र

^४ नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३), धारा ३३(घ१)(अ) <http://www.ccd.org.np/new/publications/interim.pdf> मा उपलब्ध छ ।

अतिक्रमणकारीबीच झडप भयो र ४ व्यक्तिसहित एक प्रहरीको मृत्यु हुन पुग्यो । सेन्टरको जुन २०१० को प्रतिवेदनमा एनेकपा(मा) वा मातृका यादव नेतृत्वको नेकपा(मा) को सहयोगमा दाड, मोरड तथा नवलपरासीमा गएको वर्ष भएका उस्तै खालका साना जग्गा कब्जाहरूको विस्तृत विवरण दिइएको छ ।

८. द्वन्द्वप्रभावित व्यक्तिहरूलाई राहत दिने कार्य जारी छ जसमा मृत्यु भएकाहरूका परिवारलाई राहत दिने कार्यमा सबैभन्दा बढी उपलब्धि भएको छ । दलको हस्तक्षेप, निवेदनहरूलाई प्रमाणित गर्ने चुनौती, गरीब तथा सीमान्तकृत समुदायसँगको सम्पर्कमा कमजोरी र केही पीडितहरूको आवश्यकता पूरा गर्नको लागि सीमित प्रावधानहरू गम्भीर चासो हुन् ।

द्वन्द्वको अवधिमा मारिएकाहरूका अधिकांश परिवारहरूले सरकारबाट अन्तरिम राहत प्राप्त गरिसकेको देखिएको छ । द्वन्द्वप्रभावित व्यक्तिहरूका अन्य सबै प्रक्रियाहरू केही मात्रामा सुस्त देखिए पनि बितेको वर्षमा सकारात्मक उपलब्धि भएको छ ।

हासिल गरिएको यो उपलब्धिको बावजुद स्थानीय तहमा द्वन्द्व प्रभावित व्यक्तिहरूलाई अन्तरिम राहत दिने प्रक्रियालाई असर पार्ने धेरै चुनौतीहरू यथावत छन् । धेरै नागरिकहरू क्षतिपूर्तिको लागि निवेदनको प्रक्रियाबारे बुझ्दैनन् वा यो अति जटिल भएको गुनासो गर्दछन् । जिल्ला प्रशासन कार्यालयसँग सामान्यतः द्वन्द्व प्रभावित व्यक्तिहरूसम्म पहुँच राख्ने वा धेरै मामिलाहरूमा राहतका निवेदनहरूमाथि छानविन गर्ने क्षमता नभएको कारणले गर्दा यस प्रयासलाई सुगम बनाउन राजनीतिक दल अथवा स्थानीय शान्ति समितिको संलग्नता चाहिन्छ । स्थानीय अधिकारीहरू तथा धेरै नागरिक समाजकर्मीहरू राजनीतिक दलका समर्थक रहेका द्वन्द्व प्रभावित व्यक्तिहरूले क्षतिपूर्ति पाएको तर राजनीतिक सम्बन्धन नभएका व्यक्तिहरूको लागि कुनै सहारा नभएको दावी गर्दै प्रक्रियाको राजनीतिकरणप्रति दुख व्यक्त गर्दछन् । यस अलावा, आवेदनहरू स्वीकृत भैसकेपछि राहत प्रदान गर्ने प्रक्रियामा केन्द्रीय प्रशासनिक तहबाट सुस्तता भैरहेको बताइएको छ । प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरू शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय नै स्थानीय तहमा रकम पठाउन ढिलाई गर्दछ भन्छन् ।

द्वन्द्व-प्रभावित व्यक्तिहरूका माझ सरकारले थप सहायता प्रदान गर्नेछ भन्ने व्यापक अपेक्षा रहेको पनि कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूले उल्लेख गरेका छन् । अन्तर्वार्ता गरिएका धेरै स्थानीय सरकारी अधिकारीहरू, स्थानीय शान्ति समितिका सदस्य, राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरू, नागरिक समाजका सदस्य तथा सर्वसाधारण नागरिकहरूले अझ बढी आर्थिक क्षतिपूर्ति तथा परामर्श, औषधोपचार तथा सीप तालिमसहितका थप सहयोगको आवश्यकता औल्याएका छन् । अन्तर्वार्ता गरिएका धेरै व्यक्तिले आय आर्जन गर्ने प्रमुख व्यक्तिको बदलामा १००,००० रुपैयाँको क्षतिपूर्ति अपर्याप्त भएको बताएका छन् । यसअतिरिक्त जारी उपचारका लागि प्रदान गरिएको रकमलाई धेरै पीडितहरूले पर्याप्त नभएको भनेका छन् । द्वन्द्वको अवधिमा घाइते भएका कैलाली बसोबास गर्ने एक माओवादी कार्यकर्ताले आफूले प्रारम्भिक उपचारका लागि रकम पाएको तर डाक्टरले अझ उपचार गर्नुपर्ने भने तापनि शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले रकम नदिने भनेको बताए । केही व्यक्तिहरूले उनीहरूका घाउचोट द्वन्द्वसँग सम्बन्धित भएको पुष्टि गर्न असहज भएको समेत अनुभव गरेका छन् । द्वन्द्वको अवधिमा माओवादीहरूद्वारा शारीरिक क्षति पुऱ्याइएको दावी गर्ने मध्यपश्चिमका एक गाविसका कार्यालय सहयोगीले आफूले भोगेको शारीरिक तथा मानसिक चोटवापत कुनै सहायता नपाएको बताए । आफ्ना चोटहरू द्वन्द्वको अवधिमा लागेको यथेष्ट प्रमाणहरू पुऱ्याउन नसकेपछि विभिन्न सरकारी अधिकारीहरूसँग गरेको सम्पर्कको निरर्थक प्रयासपछि उनले हरेक खाएको पर्यवेक्षकहरूलाई बताए । अन्त्यमा, उल्लेख्य रूपमा बलात्कार, यौन हिंसा तथा यातनापीडितका केही समूहहरूलाई पर्याप्त अन्तरिम राहत तथा सामाजिक मनोवैज्ञानिक परामर्शजस्ता विशेष सहायता सेवाहरू प्राप्त गर्न समस्या परेको छ ।

९. एक वर्षअघिको तुलनामा धेरै स्थानीय शान्ति समितिहरूको गठन र समितिका बैठकहरू भएका छन् । तथापि, स्थानीय शान्ति समितिका कार्यसञ्चालन जिल्लाअनुसार उल्लेख्य रूपमा फरक छन् र तिनीहरूको समग्र प्रभावकारिता अस्पष्ट छ ।

अगस्त २००९ को आफ्नो प्रतिवेदनमा सेन्टरले भ्रमण गरिएका अधिकांश जिल्लाहरूमा स्थानीय शान्ति समितिहरू गठन गरिएको उल्लेख गरेको थियो तर जिल्ला जिल्लामा तिनीहरूको कार्यसञ्चालनमा ठूलो भिन्नता थियो । स्थानीय शान्ति समितिको संयोजनमा अन्तरदलीय विवाद, नेतृत्वमाथि सबैको दावी, सरकारी सहायताको अभाव, कोषको अभाव तथा स्थानीय शान्ति समितिका सदस्यहरूमा आफ्नो भूमिकाप्रतिको अस्पष्टता मुख्य चुनौती थिए । गएको वर्षभरि शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले कोष विनियोजन गरेर, जिल्ला तहमा कर्मचारी खटाएर तथा स्थानीय शान्ति समितिका कर्मचारी र सदस्यहरूका लागि क्षेत्रीय कार्यशालाहरूको आयोजना गरेर स्थानीय शान्ति समितिको कार्यसञ्चालनमा असर पार्ने केही चुनौतीहरूलाई समाप्त पार्ने कार्य गरेको छ । यी प्रयासहरूको फलस्वरूप केही सफलता हासिल भएको छ । २०१० को जुलाई र सेप्टेम्बरको पूर्वाद्धको बीचमा कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूले भ्रमण गरेका १५ जिल्लामध्ये १२ जिल्लामा स्थानीय शान्ति समितिको गठन भएको पाइयो । बाँकीमा स्थानीय शान्ति समितिहरू अझै गठन भएका थिएनन् वा संयोजक को हुने भन्ने दलहरूको विवादका कारण निष्क्रिय थिए ।

अझै पनि अधिकांश स्थानीय शान्ति समितिहरू द्वन्द्व पीडितहरूबाट अन्तरिम राहतका निवेदनहरू प्राप्त गर्नु र तिनको समीक्षा गर्नु आफ्नो मूल कार्य देख्छन् । तथापि तीमध्ये धेरै समितिहरूले केही अन्य गतिविधिहरू गरेको पनि बताउँछन् । यो परिवर्तन मुख्य गरी स्थानीय शान्ति समितिहरूले आफ्ना क्रियाकलापका प्रस्ताव शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयलाई बुझाएमा प्राप्त गर्न सक्ने ६००,००० रूपैयाँको बजेटको व्यवस्थाको प्रतिफल भएको प्रतीत हुन्छ । धेरै स्थानीय शान्ति समितिहरूले यस्तै खालका गतिविधिका सूचीहरू बनाएका छन् जसले शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले स्थानीय शान्ति समितिका सदस्य तथा कर्मचारीहरूलाई सम्भाव्य कार्यक्रमहरूबारे विशेष निर्देशिका जारी गरेको बुझाउँछ । विशेषगरी, केही जिल्लाका स्थानीय शान्ति समितिहरूले द्वन्द्व पीडितहरूका लागि सीप तालिम, रेडियो विज्ञापन वा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेको र स्थानीय शान्ति समितिका सदस्यहरूलाई द्वन्द्व मध्यस्थता तालिम प्रदान गरेको बताउँछन् ।

क्रियाकलापहरू वृद्धि भए पनि स्थानीय तहको शान्ति निर्माण अङ्गको रूपमा स्थानीय शान्ति समितिहरूको प्रभावकारिता अस्पष्ट छ । भ्रमण गरिएका अधिकांश जिल्लाहरूमा स्थानीय शान्ति समितिहरूले द्वन्द्व निराकरणका लागि कुनै भूमिका नखेलेको देखिन्छ र हरेक मामिलामा गठन भएका गा.वि.स.का नागरिकहरूसमेत स्थानीय शान्ति समितिको अवस्थितिप्रति अनभिज्ञ छन् । तथापि भ्रमण गरिएका केही जिल्लाहरूमा स्थानीय शान्ति समितिले स्थानीय द्वन्द्वको गम्भीर घटनाहरूको निरूपण गर्न कार्य गरिरहेको पर्यवेक्षकहरूले पाए । भक्तपुर, सुर्खेत तथा बाँकेमा अन्तर्वार्ता गरिएका व्यक्तिहरूले विशेष घटनाहरूमा स्थानीय शान्ति समितिको भूमिकामा सकारात्मक टिप्पणी गरे तापनि अन्य औपचारिक र अनौपचारिक द्वन्द्व निराकरण संयन्त्रसँग तुलना गर्दा स्थानीय शान्ति समितिको महत्व अस्पष्ट देखियो । अन्त्यमा, केही व्यक्तिहरू स्थानीय शान्ति समितिका सदस्यहरू द्वन्द्व पीडित, अल्प संख्यक तथा नागरिक समाजका कोटाहरूबाट नियुक्त गर्नुपर्नेसहितका क्रियाकलापमा राजनीतिक दलहरूको ठूलो हस्तक्षेप रहेको प्रति चासो व्यक्त गर्दछन् । पश्चिमाञ्चल क्षेत्रका एक स्थानीय शान्ति समितिका संयोजकको “सबै गैरसरकारी संगठनका सदस्यहरू पनि राजनीतिक दलका छन्” भन्ने स्वीकारोक्तिले पर्यवेक्षकहरूले धेरै जिल्लामा सुनेका गुनासोलाई प्रतिध्वनित गर्दछन् ।

घ. सुरक्षा अवस्था

१०. विशेषगरी पूर्वी तथा मध्य क्षेत्रका साथै तराईका अन्य जिल्लाहरूमा सुरक्षा अवस्था कमजोर रहेको छ । शक्तिको हिसाबले कमजोर ठानिएका तथा राजनीतिक कार्यदिशा नभएका साना समूहहरू अपराधिक गतिविधिमा लाग्ने क्रम बृद्धि भैरहेको छ ।

सुरक्षाको अवस्था गएको वर्षभन्दा सुदृढ रहेको केही प्रतिवेदनहरूको बावजूद विशेषगरी पूर्वी तथा मध्य क्षेत्रका साथै तराईका अधिकांश जिल्लाहरूमा सशस्त्र समूहको गतिविधि समग्रमा गम्भीर चासोको रूपमा रहिरहेको छ । तराई भरि नै सशस्त्र समूहका गतिविधिहरू महिनैपिच्छे घटबढ भैरहेका छन् । राजनीतिक मुद्दारहितका कम सुनिएका वा अज्ञात आपराधिक समूहहरू धम्की, फिरौती (जबरजस्ती असुली), बारुदजन्य सामग्रीको प्रयोग तथा अपहरणका घटनाहरूमा बढ्दो रूपले जिम्मेवार हुने क्रम छ । संयुक्त तराई मुक्ति मोर्चा-सिंह तथा अखिल तराई मुक्ति मोर्चा-गोइत जस्ता

समूहहरू कम सक्रिय भएको भनिएको छ । अन्तर्वार्ता गरिएका व्यक्तिहरूका अनुसार त्यस्ता गुटहरू आन्तरिक विभाजनबाट ग्रसित भएर, नेतृत्वसम्बन्धी अन्य चुनौतीका कारण वा भारतीय सीमामा दुवैतर्फ सुरक्षाबलको बढ्दो सतर्कताका कारण कम देखा परिरहेका छन् ।

तराईमा आपराधिक गतिविधिका मुख्य निशानामा सरकारी अधिकारी तथा व्यापारीहरू छन् । जिल्ला प्रशासन तथा गाविस सचिवहरूको भनाइमा जबरजस्ती असुलीका पत्रहरूमा बारम्बार अहिलेसम्म नसुनिएका नाम तथा लोगोहरू हुन्छन् । यी मध्ये धेरै समूहहरूले २०१० मा स्थानीय सरकारको बजेट कोष आंशिक जारी गर्ने समयमा सरकारी अधिकारीहरूलाई लक्षित गरेका थिए । व्यापारिक समुदायका प्रतिनिधिहरूलाई जबरजस्ती असुलीका धम्कीहरू प्रायजसो भारतीय वा दर्ता नगरिएका मोबाइल नम्बरहरूबाट आउँछन् । पर्साका एक स्थानीय व्यवसायिक प्रतिनिधिले आपराधिक समूहहरूका लागि “फोनहरू हतियार भएको” र यस्ता धम्कीहरूले व्यवसाय बन्द गर्न तथा उद्योगीहरूलाई तराईमा लगानी गर्नबाट निरुत्साहित बनाएको पर्यवेक्षकहरूलाई बताए ।

सुदूर तथा मध्यपश्चिम तराईमा सुरक्षा वातावरण तराईका बाँकी स्थानहरूभन्दा राम्रो भए तापनि कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूले वितेका छ महिनामा ती जिल्लाहरूमा आपराधिक गतिविधिमा वृद्धि भएको उल्लेख गरेका छन् । मध्य तथा सुदूर पश्चिममा अन्तर्वार्ता गरिएका केही व्यक्तिले उल्लेख गरेका छन् कि राज्यको अनुपस्थितिको कमजोरीलाई केही मौकापरस्त व्यक्तिहरू अवसरको रूपमा प्रयोग गरिरहेका छन् र प्रत्युत्तरमा प्रहरीहरू प्रायजसो थोरै कारवाही गर्छन् वा गर्दै गर्दैनन् ।

११. कानूनको कमजोर पालना तथा प्रहरी मामिलामा राजनीतिक हस्तक्षेपले कानूनको शासनलाई कमजोर पारिरहेका छन् ।

राजनीतिक दलहरूले कुनै पनि घटनापछि आफ्ना कार्यकर्ताहरूको रिहाइका लागि प्रहरीलाई दवाव दिने कार्य जारी राखेका छन् । यस्ता कार्यले स्थानीय अधिकारीहरूलाई राजनीतिक विवादलाई सम्बोधन गर्न असक्षम बनाएको छ । प्रहरीकै प्रोत्साहनमा भएपनि अधिकांश समयमा औपचारिक संयन्त्रबाहिर नै समाधान गर्न राजनीतिक दलले त्यस्ता विवादहरूलाई हातमा लिन्छन् । जुलाई २०१० मा एक मध्य पश्चिमी जिल्लामा प्रहरीले आफ्नो हस्तक्षेप प्रभावकारी नहुने हुनाले उनीहरू दलसँग सम्बन्धित विवादहरू दलहरूकै बीचबाट समाधान गर्न प्रोत्साहित गर्ने गरेको पर्यवेक्षकहरूलाई बताए । अधिकांश जिल्लाका प्रहरीहरूले उनीहरूका हाकिमहरू आफू सुरुवा हुने डरले राजनीतिसम्बद्ध व्यक्तिहरूका विरुद्ध कुनै पनि कारवाही गर्न उदासिन देखिएको समेत बताउँछन् । दलसम्बन्धित केही समस्याहरूलाई राजनीतिक समाधानको आवश्यकता भए पनि यी र अन्य मामिलाहरूलाई निवारण गर्ने प्रहरीको अक्षमताले राजनीतिक हिंसाको चक्रका साथै राजनीतिक दलहरू कानूनमाथि भएका जनसाधारणको बुझाईलाई बढावा दिएका छन् ।

तराईका राजनीतिक दल तथा सशस्त्र समूहबीच देखिएको साँठगाँठले पनि प्रहरीको आपराधिक क्रियाकलापलाई निस्तेज पार्ने इच्छा तथा क्षमतालाई कमजोर बनाएको छ । केही जिल्लाहरूमा भ्रष्टाचार तथा आपराधिक गतिविधिमा प्रहरीको साँठगाँठका आरोपहरू पर्यवेक्षकहरूले बारम्बार सुनेका छन् । अन्तर्वार्ता गरिएका व्यक्तिहरूको दावीमा प्रहरीले या त त्यस्ता गतिविधिहरूलाई नजरअन्दाज गर्छन् वा पक्राउ पर्न लागेका अपराधीहरूलाई भगाउँछन् । राजनीतिक दल, सशस्त्र समूह तथा स्थानीय अधिकारीहरूबीचको साँठगाँठ पुष्टि गर्ने घटनाका उस्तै खालका विश्वसनीय सूचनाहरू सेन्टरले अबै पाइरहेको छ । मध्य तराईको एक जिल्लामा काठ तस्करीमा प्रहरीको संलग्नतासम्बन्धी सूचना दिएको भन्दा एक पत्रकारले सशस्त्र समूहबाट धम्की पाएको एउटा घटनाबारे पर्यवेक्षकहरूलाई बताइयो । पूर्वी तराईका एक राजनीतिक दलका प्रतिनिधिले सरकारी कर्मचारीहरूको कम कमाईको कारणले “गैरकानूनी रूपमा बढी पैसा कमाउन अपराधी तथा तस्करहरूसँग साँठगाँठ” गर्ने गरेको उदाहरण दिए । नागरिक समाजका एक प्रतिनिधिको भनाइमा यो अराजकताको उपज हो जसमा प्रभावशाली व्यापारी, जमीनदार तथा अन्य राजनीतिक दलले आफ्नो सुरक्षाको लागि आपराधिक समूहहरूलाई पैसा दिनु पर्छ ।

अन्त्यमा, तराईका केही भागमा भएका गैरन्यायिक हत्याहरूमा प्रहरी संलग्नताको आरोपको निरन्तरताले कानूनको शासन तथा मानवअधिकारप्रतिको राज्यको प्रतिबद्धतामाथि सर्वसाधारण तथा नागरिक समाजको विश्वासलाई अझ कमजोर बनाएको छ।^५

१२. वाइसिएल तथा अन्य दलका युवा घटकका गतिविधिहरू ठेक्का प्रक्रियामा संलग्नता तथा छिटपुट बहुप्रचारित हिंसा बाहेक सार्वजनिक रूपमा कमप्रायः देखिन्छन् ।

विगत पाँच महिनामा भ्रमण गरिएका अधिकांश जिल्लाहरूमा वाइसिएल तथा अन्य दलका युवा घटकहरू सामान्यतः सार्वजनिक रूपमा कम देखिएका छन् । मे २०१० को माओवादीको विरोध कार्यक्रमसम्म र कार्यक्रम अवधिभरि शारीरिक तालिमका कार्यक्रमहरू, जबरजस्ती असुली तथा जबरजस्ती चन्दाका अनुरोधहरू (गाउँलेहरूबाट वस्तुको रूपमा खाद्य तथा ठूला व्यापारीहरूबाट ५००,००० रूपैयाँसम्मको चन्दा) र मे महिनाको पहिलो साता भएको राष्ट्रव्यापी अनिश्चितकालीन बन्दको कडा पालनाहरूमा वाइसिएलको गतिविधि सशक्त देखियो । मे २०१० का विरोध कार्यक्रमहरूदेखि युवा घटकको गतिविधिमा गिरावट आएको छ । वाइसिएल कार्यकर्ता तथा अन्य दलका सदस्यहरूबीच छिटपुट रूपमा बृहत प्रचारित हिंसात्मक घटनाहरू भए पनि अधिकांश जिल्लामा संवाद गरिएका व्यक्तिहरूको भनाइमा समग्र युवा घटकका गतिविधिहरू संविधानसभाको निर्वाचनअघिको अवधिभन्दा धेरै घटेका छन् ।

दलका युवा घटकहरूमध्ये मुख्यतः वाइसिएल तथा एमालेको युथ फोर्स^६ भ्रमण गरिएका अधिकांश जिल्लाहरूका स्थानीय ठेक्का प्रक्रियाहरूमा हस्तक्षेप गरिरहेका छन् । त्यस्ता हस्तक्षेपहरू सामान्यतः दल समर्थक ठेकेदारहरूलाई ठेक्का दिलाउन तथा आफ्नो सहयोगको बदलामा कमिशन लिन गरिएका छन् । जुलाई र अगस्तको भ्रमणका क्रममा कैलाली, कन्चनपुर तथा डडेल्धुरामा अन्तर्वार्ता गरिएका व्यक्तिहरूले वाइसिएल, आफ्नो दल वा निश्चित सदस्यको आर्थिक लाभको लागि विभिन्न गतिविधिमा अनेकौँ किसिमले संलग्न रहेको उल्लेख गरे । व्यापारीसँग जबरजस्ती असुली तथा साधन र स्रोतहरूको तस्करी जस्ता आरोपहरू लागेका छन् । दाङमा युथफोर्सले ठेकेदारहरूको लागि ठेक्का सुनिश्चित गरेर दलाली वापतको कमिशन लिएको बताइएको थियो । राजनीतिक वा विचारधारामा असमानताभन्दा पनि ठेक्का, कर संकलन तथा चन्दाद्वारा आर्थिक प्राप्तिको प्रतिस्पर्धाले धेरै जिल्लाहरूमा वाइसिएल र युथफोर्सबीच तनाव सिर्जना भएको देखिन्छ ।

ई. निष्कर्ष तथा सुझावहरू

राष्ट्रिय तहको राजनीतिक गतिरोधले जिल्ला एवं गाविस तहमा सम्बोधन गर्नुपर्ने चुनौतीहरूमा ठूलो अवरोध खडा गरेको छ । नागरिकहरू राजनीतिक दलहरूको वास्तविकतासँग अझ बढी परिचित हुँदै गैरहेको र नयाँ संविधानको अवधारणाप्रति अझ निराशावादी हुँदै गएको सेन्टरले पाएको छ । यस अलावा, शान्ति प्रक्रियाका स्थानीय तहका प्रतिबद्धताहरूमध्ये भूमिसुधार तथा द्वन्द्वपीडितहरूलाई सहयोग प्रदान गर्ने कार्य अंशतः मात्र कार्यान्वयन भएका छन् जबकि भूमिसुधारप्रति सरकारको प्रयासमा थोँट लागेको देखिन्छ । बेपत्ताहरूको खोजी गर्ने आयोग, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग तथा राज्य पुनर्संरचना आयोगका गठनका काम अझै बाँकी नै छन् । यस अलावा, वैकल्पिक रूपमा देखा परिरहेका आफ्ना मागहरू अघि बढाउन चाहने राजनीतिक समूहहरू तथा अवसर प्राप्त गर्न चाहने अपराधिक समूहहरूले धेरै ठाउँमा राज्यको रिक्ततालाई उपयोग गरिरहेका छन् । त्यस्ता शक्तिको सामर्थ्य अझै अस्पष्ट वा अतिरञ्जित भए पनि राजनीतिक समूहको च्याउ भैँ उम्रिने क्रमले राजनीतिक दलहरू स्थानीय तहमा महत्वपूर्ण मुद्दाहरूलाई पर्याप्त सम्बोधन गरिरहेका छैनन् भन्ने संकेत गर्दछ । यसैबीच, अपराधिक समूहको बढ्दो संख्याले धेरै क्षेत्रमा राज्यको अनुपस्थिति र कारवाही गर्ने असक्षमता वा उदासिनता प्रतीत हुन्छ ।

^५ थप जानकारीका लागि मानवअधिकार उच्चायुक्तको नेपाल कार्यालय (ओएचसिएचआर) को जुलाई २०१० को "तराईका गैर न्यायिक हत्या आरोपहरूको छानवीन" प्रतिवेदन हेर्नुहोस् ।

^६ औपचारिक रूपले युथ फोर्स हाल एमालेको युवा महासंघ नेपालमा समायोजन भैसकेको छ । तथापि यो केही क्षेत्रमा भिन्नै अस्तित्वका साथ सञ्चालित भैरहेको देखिन्छ ।

यस सन्दर्भमा तपसीलका सुभावहरूमा अगाडि बढ्न सम्पूर्ण मुख्य दलहरूको समर्थनसहितको सशक्त सरकारको आवश्यकताप्रति ध्यान दिनु महत्वपूर्ण हुन्छ ।

सुभावहरू

समग्र उपलब्धि

१. संविधान मस्यौदा लेखन, माओवादी लडाकुको समायोजन तथा पुनर्स्थापना तथा अघि बढ्नका लागि आधारभूत शासन निर्माणलाई सहज बनाउन नेपालका राजनीतिक दलहरूले सरकार निर्माण तथा शान्ति प्रक्रियाका मुद्दाहरूको निराकरण तीब्र गतिमा गर्नुपर्दछ । नेपालले शान्ति, स्थायित्व तथा नयाँ संविधानको लागि नयाँ सरकार, शान्ति प्रक्रियाका मुद्दाहरू, तथा संवैधानिक मुद्दाहरूमा बृहत रूपले स्वीकारिएको राजनीतिक सहमतिमा जरुरी छ । अन्ततः त्यस्ता उपलब्धिहरूबाट सबै दललाई प्रत्यक्ष लाभ छ ।
२. सम्बन्धित जिम्मेवारीहरूको सौहार्द हस्तान्तरणका लागि नेपालका राजनीतिक दलहरूले जनवरी १५, २०११ को अनमिनको अपेक्षाकृत बहिर्गमन सम्बन्धमा स्पष्ट एवं व्यापक सहमतिपूर्ण योजना सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । अनमिनको नेपाल बस्ने समय अब ६० दिनभन्दा कम छ । यो समयभन्दा अघि नै हरसम्भव उपलब्धि हासिल गर्ने प्रयास र अनमिनको अपेक्षाकृत फिर्तीपछिको कुनै रिक्ततालाई सम्बोधन गर्न स्पष्ट योजना निर्माण गरि त्यसमा सहमत हुनु पर्दछ । विशेषगरी, दलहरूले हतियार तथा सेना व्यवस्थापनको अनुगमन सम्झौताको भविष्यप्रति सहमत हुनुका साथै हाल अनमिनको अध्यक्षतामा रहेको संयुक्त अनुगमन तथा संयोजन समितिमाथिको विवाद निराकरण गर्ने वैकल्पिक मार्ग र अनमिनको बहिर्गमनपछिको राजनीतिक रिक्तताको सम्भावनालाईहटाउन सचिवालयले खेल्ने सुपरिवेक्षणात्मक भूमिकाका विषयमा सहमति गर्नुपर्दछ ।

संवैधानिक मामिला

३. संविधानसभा तथा संविधानसभाका सदस्यहरूले नागरिक समाज तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको सहयोगमा संवैधानिक मुद्दा तथा संविधानसभाका उपलब्धिबारे जानकारीहरूको व्यापक प्रसार गर्न सक्रियता बढाउनु पर्दछ । हासिल गरिएको उपलब्धि, संविधानसभामा जारी बहसहरूमाथि जनचेतनाको बृद्धि तथा संघीयताजस्ता गम्भीर मुद्दाहरूमा भ्रम निवारणका लागि प्रयास गरिनु पर्दछ । रेडियो फोन-इन कार्यक्रम, सार्वजनिक बहस, सामुदायिक नाटकहरू तथा नागरिक शिक्षा स्वयंसेवकहरूको प्रयोगका साथसाथै जनधारणा निर्माण गर्ने कार्यक्रमहरूलाई बढावा दिने तर्फ ध्यान पुऱ्याउनुपर्दछ । यसअलावा, भाषिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक अधिकार जस्ता विशेष चासोका सन्दर्भमा नागरिकहरूलाई जानकारी दिन लक्षित प्रयासहरूको योजनाबद्ध प्रावधान बनाइनुपर्दछ, किनकि यी धेरै नागरिकहरूका विशेष चासोका विषय हुन् ।
४. संविधानसभाले संवैधानिक कार्यक्रमको योजनामा रहेको दोस्रो सार्वजनिक परामर्श राम्रोसँग तथा समावेशी ढंगले आयोजना गर्नका लागि पर्याप्त समय छुट्याइएको सुनिश्चित गर्नु पर्दछ । संविधानसभाले २००९ को शुरुवातमा पहिलो सार्वजनिक परामर्श प्रक्रिया सञ्चालन गर्‍यो र नयाँ संविधानको पहिलो मस्यौदा पूरा भैसकेपछि दोस्रो सार्वजनिक परामर्श सञ्चालन गरिनु पर्दछ । यो सार्वजनिक परामर्शको सुसञ्चालनका लागि प्रशस्त समय, उर्जा तथा कोषको व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
५. संघीयता कार्यान्वयनको अध्ययन तथा सुभावको लागि सरकारले यसअघि नै सम्झौता गरिसकेको राज्य पुनर्संरचना आयोग गठन गरिनु पर्दछ । २०१० मार्चमा भएको कानूनविज्ञ एवं निष्पक्ष विशेषज्ञहरू संलग्न राज्य पुनर्संरचना आयोग गठनको सहमति सकारात्मक विकास थियो । संविधान मस्यौदा प्रक्रियाको अवधिमा यसका सुभावहरूलाई मनन गर्नका लागि अविलम्ब आयोग गठनको प्रयास गरिनु पर्दछ ।

शान्ति प्रक्रिया

६. एनेकपा(मा)ले आफ्नो नियन्त्रणमा राखिरहेको जग्गा फिर्ता गर्नुपर्दछ र नेपालका राजनीतिक दलहरूले जटिल मामिलाहरूलाई सम्बोधन गर्ने संयन्त्रमा सहमति गर्नु पर्दछ । त्यसै समयमा सरकारले भूमिसुधार कार्यान्वयन गर्न तथा कानून निर्माण गर्नका लागि साभ्ना न्यूनतम कार्यक्रममाथि संयुक्त बहसहरूको थालनी गर्नुपर्दछ । माओवादीहरूले द्वन्द्वको अवधिमा आफ्नो दलले कब्जा गरेका जग्गाहरू फिर्ता गर्ने प्रतिबद्धतासहित विभिन्न सहमतिहरूमा हस्ताक्षर गरेको हुनाले उनीहरूले यस प्रतिबद्धतालाई हरसम्भव कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ । यस अलावा, क्षतिपूर्ति, पुनर्वास, दीर्घकालीन सरकारी ऋण तथा यथोचित तवरमा मोहियानी अधिकारको वितरण जस्ता शृंखलाबद्ध सम्भाव्य समाधानहरूको प्रयोग गरी जटिल तथा विवादित मामिलाहरूको निराकरणलाई सहयोग पुऱ्याउन एक संयन्त्रमा सहमति हुनु पर्दछ । यसैगरी, विस्तृत शान्ति सम्झौतामा वैज्ञानिक भूमिसुधारका नीतिहरू निर्माण गरिने उल्लेख भए अनुसार दलहरूले भूमिसुधारसहितका अन्य कार्यान्वयन गर्न सकिने एक साभ्ना न्यूनतम कार्यक्रमको पहिचानतर्फ लाग्नु पर्दछ । उक्त कार्यक्रमलाई अधिल्ला भूमिसुधार आयोगहरूले दिएका सुझावहरूको आधारमा बनाउन सकिन्छ ।
७. सरकारले द्वन्द्व प्रभावित व्यक्तिहरूले जारी अन्तरिम राहत प्रक्रियामा सबै योग्य द्वन्द्व प्रभावित व्यक्तिहरूको पहुँच रहेको तथा अन्तरिम राहतभन्दा पछाडि थप सहयोगको प्रावधान निर्माणसँगै भविष्यमा विस्तृत मर्मत सम्भारको कार्यक्रम आउने सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । अन्तरिम राहत वितरणको प्रक्रिया अपेक्षाकृत रूपमा राम्ररी अधि बढिरहेको भए पनि विशेषगरी राजनीतिक सम्बन्धन नभएका, गरीब वा निरक्षर, बढी दुर्गम क्षेत्रमा बसोबास गर्ने तथा आर्थिक बाहेकका सहयोग आवश्यक भएका व्यक्तिहरूसम्म अझै पनि पर्याप्त मात्रामा नपुगेकोप्रति चासो उठेको छ । शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले यी प्रक्रियाहरू स्पष्ट रहेको, प्रक्रियाबारेको जानकारीको व्यापक प्रचारप्रसार गरिएको तथा सबै सम्बन्धित मन्त्रालयहरूबीच पर्याप्त सहकार्य भैरहेको सुनिश्चित गर्नु पर्दछ । अन्त्यमा, मन्त्रालयले सम्बन्धित सहकर्मीहरूसँगको सहकार्यमा मनो-सामाजिक परामर्श, औषधोपचार तथा आवश्यकता अनुसारका अन्य सहयोगका लागि आफ्नो प्रयास वृद्धि गर्न आवश्यकता छ । अन्त्यमा, बेपत्ताहरूको खोजीसम्बन्धी आयोग तथा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गरिनु पर्दछ ।
८. शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले स्पष्ट मापदण्डमा आधारित रहेर प्रभावकारी स्थानीय शान्ति समितिहरूलाई सहयोग जारी राख्नु पर्दछ रसमितिहरूलाई सफल बनाउने तत्वहरूको अनुकरण अन्य समितिमा गर्न सकिने वा नसकिने जाँच्नु पर्दछ । सरकारको स्थानीय शान्ति समितिहरूप्रतिको प्रतिबद्धता वास्तविक रूपमा दृढ मूल्यांकन तथा सशक्त प्रयासका साथ गरिनु पर्दछ । केही स्थानीय शान्ति समितिहरूमा शान्ति निर्माण संयन्त्र बन्न सक्ने विश्वसनीय सम्भावना रहेको भए पनि तिनको सफल तथा दीगो कार्यसञ्चालन सुनिश्चित गर्नु आवश्यक छ ।

सुरक्षा अवस्था:

९. राज्यले नियन्त्रण गर्न नसक्ने गरी असहज बन्न सक्ने असुरक्षाको अवस्थाबाट जोगाउन प्रशासनले आपराधिक क्रियाकलापमा संलग्नलाई राजनीतिक सम्बन्धनको वास्ता नगरी दलका समर्थक तथा युवा घटकका सदस्यहरू नै भए पनि सबै व्यक्तिहरूलाई कानूनी कारवाही गर्नु पर्दछ । प्रहरी मामिलाहरूमा राजनीतिक दलहरूको बारम्बारको हस्तक्षेप तथा दलका कार्यकर्ताहरूलाई पक्राउ गर्न प्रहरीको उदासिनता वा असक्षमताले नागरिकहरूलाई दलहरू कानूनभन्दा माथि रहेको भान पर्छ । ठेक्का प्रक्रियाहरूमा दलका युवा घटकहरूको बारम्बार हस्तक्षेप तथा छिटपुटका बहुप्रचारित घटनहरू थप चासोका विषय हुन् ।
१०. सरकारले प्रहरीको बढ्दो उपस्थिति र नेपाल-भारत सीमा बारपारको सहकार्यलाई जारी राख्नु पर्दछ । प्रहरीको बढ्दो उपस्थिति तथा गस्तीहरूको आपराधिक समूहहरूलाई हतोत्साही पारेको देखिएको छ र यसलाई नागरिकहरूद्वारा व्यापक रूपमा स्वागत गरिएको छ । यस अलावा, नेपाल-भारत सीमा बारपारको

सहकार्यले सुपरिचित सशस्त्र समूहहरूलाई सार्वजनिक रूपमा कम देखिन र यथार्थमा आपराधिक गतिविधिमा गिरावट ल्याउन सहयोग गरेको देखिन्छ ।